

OQÍWSHÍ JASLARDÍ SAZ ÁSBAPLARDÍN QÁLIPLESIP RAWAJLANÍW
TARIYXÍ TIYKARÍNDÁ OQÍTÍW USÍLLARÍ

TURSÍNBAEVA UMIDA SALAMAT QÍZÍ

Ózbekistan mámleketlik konservatoriyası Nókis filiali

“Ulıwma kásiplik hám social gumanitar pánler”

“muzikatanıw” qániygeligi 1-kurs studenti

Tel: 998991130145

Annotatsiya: *Bul maqalada qaraqalpaq xalqınıń kelip shıǵıwı hám turmıs táriziniń mádeniyat tarawı menen baylanısıp kelgeniligi sonıń menen birge soń dáwirde shertilgen saz asbaplar olsrdıń toparlargá bólinip búgingi kúndegi kórinisi haqqında maǵlıwmat berilgen.*

Gilt sózler: *Tariyx. ádebiyat, mádeniyat, ekonimika, saz ásbaplar, izertlew, súwret.*

Qaraqalpaq xalqı erte zamanlardan baslap-aq óziniń kóp tarawlı bay muzıka kórkem-ónerine iye ekenligi málim. Usı muzıka mádeniyatınıń rawajlanıwında saz áspablar úlken rol atqarıp keledi. Orta Aziya xalıqları kórkem-óneri qatarında qaraqalpaq muzıka kórkem-óner mádeniyatıda kóp ásirlik tariyxına iye. Oraylıq Aziya xalıqlarınıń tıǵız ekonomikalıq baylanısı, etnografiya, ádebiyat hám kórkem-óneriniń, sonıń ishinde muzıkalıq saz áspabları jaqınlıǵı hám de túrkiy tilles bolıp mádeniyatınıń ulıwma bir baǵdarda rawajlanganlıǵı tariyxıy dereklerde ayqın kórinedi. Kórkem-óner menen ádebiyattıń jámiyetlik turmıstan alatuǵın ornı, onıń xalıq turmısı menen mudamı birge rawajlanıp keletuǵın, ol jámiyetlik turmıstaǵı ózgerislerge qaraǵanda kórkem-ónerde júdá anıq súwretleytuǵın shıǵarmalardıń saz áspablardıń roli úlken áhmiyetke iye.

Xalqımızdıń dóretken saz áspabları miyrasları ózine tán úlken Ayrımashılıqları menen birge ulıwma xalqımızdıń mádeniyatınıń úlken úlesi bolıp tabıladı, muzıkalıq saz ásbaplardı úyreniw keleshek awladı manawiy-ruwxıy tárbiyalawda úlken orın tutadı. Xalıq saz áspabları uzaq ótmishte payda bolǵan.

Mağlıwmatlarğa qarağanda dáslepki muzıkalıq saz áspabları eramızdan aldınıǵı XIII mıń jılıqta dúnyaǵa kelgen, dep boljaydı. Muzıkada dáslep urıp qaǵıp shertiletuǵın saz áspablar payda bolǵan. Bul túsinerli. Sol sebepli, yeń qádingi miynet qosıqları istin ritmik dúzilisi menen baylanıslı bolǵan . Keyin shawqımlı saz áspablar payda boldı. Atqarıwshılar qol menen qaǵıp ritmdi qaytalaydı, shawqımlı saz áspablar tásin kúsheytirdi. Keyinrek xalıq ustaları tárepinen qamıs yaqı bambuktan surnay, úshpelek, keyin ala bolsa shıqıldawıqlar, (arfa, lira) hám kifara saz áspabları soǵıldı. Waqt ótip bul saz áspablar jánede rawajlanıp qayta islenip keldi. Sońınan tarlı hám tarlı-kamanlı muzıkalıq saz áspablar payda boldı. Bul saz áspablar xalıq dóretilishilik máresim údirislerinde paydalanılıp kelindi. Áyemgi Shıǵıs mádeniyatı qaraqalpaq xalıq milliy saz áspabları qalıplesti. Bular kóp ásirlik tariyxı dawamında ózine say qalıplesiw sestin saqlap qaldı. Ózine say dúzilisine iye dabıl, naǵara, karnay, balaman, surnay, nay, úshbólek, sıbızǵı, qobız, duwtar, rubab, girjek, h.t.b milliy saz áspablar usı kúnge shekem jetip keldi desek aljaspaymız. Eramızdan aldınıǵı III ásir ortalarında Orta Aziyanıń batıs wáliyatları Parfiyona, Shıǵısta Grek-Baqtriya mámleketleri payda XX ásirdeń 30-40 jıllarında shólkemlestirilgen arxeologik ekspeditsiyalarda S.L.Tolstov, V.A.Vyatkin, M.B.Masson hám basqaları basshılıǵı nátiyjesinde Orta Aziya mádeniyatı sol sebepli milliy xalıq saz ásbapların úyreniwde qımbatlı maǵlıwmatlarǵa iye bolındı. Bular Afrosiyob, Topraqqala, Ayratam frizi deb ataladı, bunday qalalardan tabılǵan sapalı ıdıslardaǵı haykeller. Olarda hár qıylı muzıkalıq saz ásbaplardan: lyutnya, ud, burǵu, surnay karnay, urıp qaǵılıp shertiletuǵın saz áspablarda shertip atırǵan suwretlengen.

Joqarda atap ótkenimizdey 1946-jılları Xorezim arxeologiyalıq hám etnografiya ekspeditsiyasında. Áyemgi Xorezim dáwirindegi muzıkalıq tariyxıy kórkem-óneriniń arxeologiyalıq maǵlıwmatlardaǵı tariyxıy esteliklerge názer salsaq biziń eramızǵa shekemgi IV-III ásir hám biziń eramızdın I-ásirine tiyisli bolǵan, Qoykırılǵan qaladan hám biziń eramızdın III-ásirine tiyisli bolǵan, Topraq qaladan arxeologiyalıq izertlewler nátiyjesinde tabılǵan múyeshli arfanıń súwreti salınǵan fragmentler kórnisleriniń tabılıwı. Bul tuwralı S.P.Tolstov basqarǵan Xorezm ekspeditsiyasınıń aǵzası kóp jıllardan beri muzıkalıq saz ásbapları boyınsha izertlew

jumısları menen shuǵıllanıp kiyatırǵan ilimpaz R.L.Sadokov kútá qızıqlı pikirlerin óziniń miynetlerinde, Qoyqırılǵan qaladan tabılǵan múyeshli úlken arfanıń hám eki tarlı saz ásbaptıń Oraylıq Aziyanıń antik dáwirine tán bolǵan kórnişi eń dáslepki hám házirshe birinshi guwası bolıp tabıladı, dep atap ótedi [11]. S.P.Tolstovtıń basqarǵan Qoyqırılǵan qaladan arxeologiyalıq izertlengen ekspeditsiyada toǵız tarlı «Arfa» saz áspablarınıń súwretli tasqa oyılǵan fragmenti tabıladı.

Máselen: Tarlı saz áspablardan –11 kórnişi, Úplep shertiw áspablardan-7 kórnişi, urıp shertiw saz áspablardan bolsa –1 kórnişi.

Qoy qırılǵan qaladan tabılǵan eki tarlı duwtar tiypindegi muzıkalıq áspabap tasqa oyılǵan fragmenti tabılıwı, saz áspablardıń dáwirin ańlatıwda ayqın mısál bola aladı. Bul Topraq qaladan tabılǵan arfistka Ayrıtam friziniń muzıkantlarına jivopislik yeleklew bolıp tabıladı[12].Usı muzıka áspablarınıń jivopislik salınǵan yeskertkishlerdiń, sonday-aq awız yeki hám jazba derekleriniń tariyxıy qalalardan tabılıwı xám keń taralıwına qaraǵanda Orta Aziya xalıqlarınıń ásirler dawamında, ózine tán úlken muzıka madeniyatına iye bolǵanlıǵın kóremiz.

Bunan tısqarı ol ulıwma Orta Aziyalı, arfanıń kútá yertedegi kórinişi bolıp yesaplanadı. Bunday jaǵdayda Oraylıq Aziya xalqınıń áyyem zamanlardan baslap joqarı mádeniyatqa iye bolǵanlıǵın ańlatadı. Biraq Orta Aziya xalıqları mádeniyatı tariyxınıń jańa basqıshı kóterildi, VII ásirde Orta Aziyaǵa arablardıń kirip keliwi arab xalifalıǵı yeń jaydı. Tiri jan zatlardı suwretlewge qadaǵaladı, dinniń jayılıwı diywallarǵa súwretlewdi hám muzıkalıq áspablardıń waqıtsha joq bolıp ketiwine ákelip soqtı. Olar saz asbapların, onı alıp júriwshi hám tarqatıwshi bolǵan atqarıwshıların, ulıwma alǵanda muzıkanı xalıqtıń esitiwine kadaǵan etilgen. VII-VIII ásirlerdegi arablar Orta Aziya mádeniyatı rawajlanıwına sezilerli dárejede tásir ótkizdi. Bul maǵlıwmatlar biziń pikirimizshe muzıka mádeniyatınıń atqarıwshıları bolǵan jıraw hám baqsılardıń xalqımızdıń ańızlarında:«Ótken zamanları bir zalım patsha saz shertken sazendelerdi óltire beripti. Onnan keyin xalıq ishinen bir baqsı patshanıń aldına duwtarın qushaqlap barıp:

«Saz benen sáwbetti yalǵan demeńler,

Adam ata binayat bolǵanda bardı.

Abıl, Qabıl ájesiniń qarnında,
Alar hám dúnyaǵa kelgende bardı».

Dep saz shertip, qosıq aytqanan keyin sazendelerdi óltiriwdi qoyıptı»- deydi[13]. Bul waqıya VII-VIII ásirlerdegi yesletedi dep oylaymız.

Arab basıp alıwshılıǵı arfa saz áspabı ushın kútá káwipli boldı, biz XV-XVII ásirlerde bunnan basqa, arfanıń birde kórnisin taba almaymız, onnan keyin ol Orta Aziyanıń miniatyuralarında azǵana uaqıt taǵı kórinedi de, sońınan pútkilley joq bolıp ketedi. Arfa-Topraq-qalada jasaǵan xalıq arasında shama menen XVIII ásirge shekem ómir súrip, onnan keyingi dáwirde bul áspab paydalanıwdan pútkilley shıǵıp, onıń ornın basqa bir onnan góri jasaw uqıbına qolaylıraq bolǵan saz áspablar iyelep alǵan bolıwı itmal. Bunnan tısqarı qaraqalpaq xayal-qızları tárepinen atqarılıp kelingен shıńqobızda sol arfa áspabınıń tiykarında payda bolıp, sońnan taralǵan ba degen boljawlar tuwıladı[14]. Muzıkalıq saz áspabları tuwralı, olardıń shıǵıp keliwi, qurlısı, dawıs tembri haqqında ullı ilimpaz Abu Ali Ibn Sino «Shıpa kitab», ” Bilim kitab ”, “Muzıka ilimi haqqında risola” t.b, kitaplarında kóp ǵana bahalı ilimiy pikirdi aytadı.Onıń aytıwı boyınsha : “Tar qanshelli uzın bolsa , dawıs sonshelli pás shıǵadı. Kersinshe, tar qanshelli qısqa bolsa, dawıs sonshelli bálent shıǵadı. Sonday-aq dawıslardıń pás yamasa bálent bolıwı úplep shertiletuǵın saz áspablar kanalınıń diametrine baylanıslı boladı”, dep kórsetedi. (Abu Ali Ibn Sino, shıǵarmalar toplamı IV tom). Óz zamanınıń ullı ilimpazı bolǵan Abu Ali Ibn Sinonıń muzıka tarawındaǵı bul pikiri Orta Aziya hám shıǵıs xalıqları muzıkasınıń áyemgi zamanlardan beri, muzıka ilimi sıpatında qalıplesip kiyatırǵanlıǵın dálilleydi. Onıń bul pikirleri muzıka teoriyasında házirgi waqıtqa shekem óz qunın joyıtqan emes.

Qaraqalpaq xalqınıń arasında saz muzıkalar keń taralǵan bolsada, tiykarǵı saz áspabları olardan tartqıshtıń járdemi menen shertiletuǵın tarlı áspablardan-

Tarlı saz áspabları: Qobız, Duwtar, Girjek, Úplew arqalı shertiletuǵın, Balaman, Shıńqobız, Sırnay, Sazsırnay, Úshpelek, Tartıq, qamıssırnay, sıbızǵı, qamıstilik, quwray, hám taǵı basqaları, urıp qaǵıp shertetuǵın saz áspablar: Suwqabaq, Tuyak, Qasıq, Końıraw, Naǵara, Dáp, Rubab, Garmon, hám taǵı baska bir qansha áspablardan Sonıń menen birge, qobızdıń narqobız, jelqobız, jezbobız,

tilqobiz, shinqobiz degen túrleri bar. Narqobiz - qobizdín urisqa shıqqanda qollanatuğın túri. Jawğa qarsı urıs ashıp, at qoyar waqıtta qobiz sarını yesitilgen. Ol batırlarğa kúsh-jiger berip, yerlik islerge ruwxlandırıp otırğan. Mesqobiz, jelqobiz-muzikalıq ásbaptın túr-túsine baylanıslı atları. ushrasadı. Joqarda atalğan saz áspablardıń ishinde birazı qaraqalpaq xalqınıń házirgi qolda bar milliy muzikalıq áspablardı yesaplanıp, qalğan birazı bolsa, bizge basqa tuwısqan xalıqlarınıń muzikasınıń tásiiri arqalı ótken bolsa kerek. Biraq soğan qaramastan bunnan burın qaraqalpaq xalqı arasında usınday yamasa basqada saz áspablardıń túrleri bolmağan degen pikirdiń bolıwı múmkin yemes. Dáwirdiń ótiwi menen talay arfa sıyaqlı yamasa basqada saz áspablardıń talay túrleri kelip ketkenligine gúman tuwdırmaydı.

PAYDALANILĞAN ÁDEBIYATLAR

1. U.Tusinbaeva G.Kamalova MAKTABGACHA VA KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARGA MUSIQAVIY TARBIYA BERISHDA MUSIQA RAHBARINING O'RNI
2. Dauletbaev T. Q. QORAQALPOQ BAXSHICHILIK SAN'ATINING RIVOJIDA
G 'AYRATDIN UTEMURATOVNING MEHNATLARI //Вестник музыки и искусства. – 2024. – Т. 1. – №. 3. – С. 90-94.
3. U.Tusinbaeva G.Kamalova XALÍQ MUZÍKA DÓRETPELERIN HÁM SALT DÁSTÚRLERDI ÚYRENIW ARQALÍ JASLARDI RUWXIY ESTETIKAĞA TÁRBIYALAW
4. U.Tusinbaeva G.Kamalova MEKTEP OQÍWSHÍLARÍNDA MUZÍKA TÁLIMI ARQALÍ ESTETIKALÍQ TÁRBIYA MÁDENIYATÍN QÁLIPLESTIRIW
5. U.Tusinbaeva G.Kamalova JÁHÁN OPERA KÓRKEM ÓNERINDE JUZEPPE VERDI DÓRETIWSHILIGINÍN ORNI RIGALETTO OPERASINÍN KÓRINISLERINDEGI ARIYALADIN QISQASHA TÚSINIGI .
6. U.Tusinbaeva G.Kamalova OYANÍW DÁWIRI MUZÍKA KÓRKEM ÓNERI
7. U.Tusinbaeva MIRZA ULUGBEKTIN JÁHÁN ILIMINE QOSQAN
8. U.Tusinbaeva AJINIYAZ QOSÍQLARININ KÓRKEM ÓNERDEGI ÁHMIYETI

9. U.Tusinbaeva G.Kamalova MUZÍKA OQÍW ORÍNLARÍNDÁ MUZÍKA
ÁDEBIYATÍ PÁNIN OQÍTÍW USÍLLARÍ HÁM WAZIYPALARÍ
10. U.Tusinbaeva G.Kamalova Muzıkatanıwshılardıń “Ǵazlar ushar” qosıǵına
ilimiy kóz qarası